

From og moderne lovlydighed i 1736

Af Kristian Mejrup

Indledning

I 2016-2018 var jeg ansat på et forskningsprojekt under Københavns Universitet om sekularisering og retstænkning i de protestantiske nordiske lande (ProNoLa: *Protestant Legacies in Nordic Law: Uses of the Past in the Construction of the Secularity of Law*). En af mine opgaver var at undersøge forholdet mellem den retsfilosofiske naturretstænkning i 1700-tallet og den statslige indførelse af konfirmation og konfirmandundervisning. 1736 var et af de centrale årstal, jeg beskæftigede mig med, for det år fejredes 200-året for reformationens indførelse i Danmark og Norge. Fejringen omfattede reformer af skolevæsenet, heriblandt indførelsen af eksamination ved det juridiske fakultet og indførelsen af den kirkelige konfirmation. En af tidens store navne var Andreas Hojer (1690-1739), som er interessant, fordi han både hører til i pietismen og i oplysningstænkningen.

Jeg vil i det følgende aflægge en form for værkstedsberetning, hvori pointer fra forskellige conferenceoplæg og udgivelser sammenfattes. Tidsmæssigt er vi i første halvdel af 1700-tallet. Emnemæssigt i teologien, lovkundskaben og moralfilosofien. Min hensigt er at vise, hvordan naturretslige begreber og konfirmandundervisning trak i samme progressive retning, der flyttede fokus fra Guds lov som autoritet til den forpligtede kristne borger.

Reformer og religiøs oplysning

Samme år og i direkte tilknytning til reformationsfejringen indførtes i 1736 en forordning med nye ideer og betingelser til den kirkelige konfirmation af ungdommen samt med krav om forudgående skolegang.¹ I

1 Se »Forordning Angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse udi deres Daabes Naade« af 13. januar 1736, som er tilgængelig online via Aarhus Universitet: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/konformationsforordningen-13-januar-1736/>. Se også Carsten Bach-Nielsen: *Fra jubelfest til kulturår. Danske reformationsfejringer gennem 400 år*, Aarhus 2015.

1733 nedsatte kongen skolekommissioner, der arbejdede på at forbedre skolegangen, bygningerne og bøgerne i skolerne på landet såvel som i de lærde skoler.² I takt med de nye krav til konfirmandundervisningen skulle hele skolevæsenet forbedres og moderniseres. Kristen fromhed, uddannelse og oplysning gik hånd i hånd, og på samme måde som konfirmationsforordningen af 13. januar 1736 kan kaldes et barn af pietismen, må man opfatte det deraf affødte arbejde med at reformere skolevæsenet som drevet af impulser fra en tysk pietisme, der vel at mærke ikke opfattede oplysning og inderlighed, fromhed og fornuft som modsætninger.³

I sin afhandling fra 1995 har Ingrid Markussen træffende bemærket, at indflydelsen fra den tyske Halle-pietisme også omfattede og påvirkede naturretstænkningen og kameralismen i Danmark og Norge. Men den socialøkonomiske og juridiske indflydelse slog først igennem senere i 1700-tallet, og på det tidspunkt under overskriften oplysnings-tid.⁴ Indflydelsen fra Halle var i sit udgangspunkt ikke begrænset til fromheden, men omfattede fagområder som filosofi, jura og medicin. Derfor er opdelingen af 1700-tallet i to dele, en pietistisk tid og en oplysningstid, problematisk.⁵ Nok skaber opdelingen et overblik, men et indbygget modsætningsforhold mellem fromhed og oplysning synes at være præmissen og prisen. Markussen har ret i sin observation af noget paradoksalt.⁶

Det, som oprindelig havde været en sammenhængende udvikling i Tyskland ved universitetet og de franckeske stiftelser i Halle (ca. 1695-1727), blev således i Danmark og Norge udsondret i forskellige årtier.

2 *Dansk Skolehistorie 1: Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, red. Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen, Aarhus 2013, s. 38 og s. 199ff.

3 Se i den forbindelse Henrik Horstbøls artikel »Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet«, *Fortid og Nutid* (2003), s. 83-108.

4 Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Odense 1995, s. 26 og 33.

5 I *Den danske Kirkes Historie*, bd. V, red. Hal Koch og Bjørn Kornerup, København 1951 afgrænser Johannes Pedersen pietismens tid til 1699-1746, og Bjørn Kornerup rationalismens tid til 1746-1799.

6 »Paradoksalt nok var pietismens ideer ikke samtidig historie. Der fandtes nemlig en side af den pietistiske pædagogik, som aldrig var kommet til udtryk i 1730'ernes danske skoleplanlægning. Den prægede derimod tysk pietistisk skoleudvikling, som man kunne se det i A.H. Franckes skoler. Denne del af pietismens skolesyn blev først taget op i 1780'ernes og 1790'ernes danske skolereformarbejde, men opfattes da som udtryk for oplysningstidens pædagogiske skolereform« (Markussen 1995, s. 26).

Nok etableredes på Nytorv i København Det Kongelige Vajsenhus i 1720'erne og 1730'erne efter hallensisk forbillede⁷, men det stod alene og uden et akademi eller institution for højere dannelse som det, man havde i Halle i form af det kongeligt privilegerede *Pædagogium* og i Altona i form af *Christianeum*.⁸ At man i København fik et Vajsenhus, men manglede et tilhørende gymnasium og lærerseminarium, har helt sikkert påvirket forskningens placering af pietismen og oplysningstiden i hver sin del af 1700-tallet. Men selv uden et lokalt *Pædagogium* var der folk i København, som havde studeret i Halle, og som påvirkede den side af den pietistiske pædagogik, som Markussen hævder ikke var kommet til udtryk i 1730'ernes skoleplanlægning. Det vil jeg fremføre argumenter for i det følgende.

Først og fremmest er det påfaldende, at det var mænd som Erik Pontoppidan (1698-1764) og Andreas Hojer, kongen i 1730'erne indtog i arbejdet med skolereformer for Danmark og Norges latinskoler og landsbyskolerne.⁹ Begge mænd var tæt knyttet til Vajsenhuset, hoffet, pietismen og særligt fra 1736 også til reformer af skolevæsenet. Kongen havde ikke været tilfreds med skolekommissionens arbejde og ønskede derfor specifikt, at Pontoppidan og Hojer blev inddraget.¹⁰ Var det, fordi de var fromme eller oplyste eller progressive nok til at kunne forbinde begge dele?

Andreas Hojer, fromhed og naturret

Andreas Hojer var fra Karlum i hertugdømmet Slesvig og voksede op i en lærd præstefamilie.¹¹ Han er et glimrende eksempel på kombineret

7 Se Kong Frederik d. Fjerdes Anordninger, Instruks og Fundats m.m. af 21. Juli 1727, København 1914 [1727].

8 Et fint indblik i Franckes Pædagogium findes hos Kelly Whitmer: *The Halle Orphanage as scientific community: Observation, Eclecticism, and pietism in the early Enlightenment*, Chicago 2015, s. 1-7. Nærmere oplysninger om Christianeum i Altona findes hos Rita Wöbkemeier: »Gelegenheits- und andere Schriften. Schulmänner und Gottesgelehrte 'in Unserer Stadt Altona'«, 'Schrift soll leserlich seyn'. *Der Pietismus und die Medien. IV. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2013*, red. Christian Soboth m.fl., Halle 2016, s. 87-101.

9 Se hertil Horstbøl 2003.

10 H.F. Rørdam: »Reformer i det lærde Skolevæsen i Christian VI's Tid«, *Kirkehistoriske Samlinger* 5/2 (1903-1905), s. 485-543 og s. 661-699, her s. 512-513.

11 Hovedkilderne til Andreas Hojers levned findes i Troels G. Jørgensen: *Andreas Hojer. Jurist og historiker*, København 1961 samt H.F. Rørdam: *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede*, København 1891-1902, bd. I, s. 336-515; bd. II, s. 313-384, s. 521-531; bd. III, s. 144-186, s. 493-517; bd. IV, s. 133-247, s. 484-533. Se også Rørdams artikel om Hojer i *Dansk Biografisk Lexikon*, red. C. F. Bricka, bd. VII, København 1893, s. 508-

pietisme og oplysningstænkning. Hojer var både provokerende, eklektiker, from og en af kongens dygtige statsadministratorer. Han var mere progressiv end Holberg¹² – og han støttede en dansk oversættelse af August Hermann Franckes prædikener.¹³

Som ung havde Hojer været elev på det forømtalte *Pædagogium* i Halle. Han havde fulgt forelæsninger ved byens universitetet og kendte derfor både teologernes, juristernes og medicinernes Halle. Mens han studerede i Halle, udkom en ny lærebog i *decorum*, som anvendtes ved *Pædagogium*. Emnet var afgørende for den pietistiske pædagogik ved de franckeske stiftelser. Bogens titel var *Wohlanständige Sitten* (1706), og Hojer havde et eksemplar af førsteudgaven i sit privatbibliotek.¹⁴ Denne bog blev 30 år senere – på Hojers opfordring – anbefalet oversat til latin og anvendt som lærebog på danske og norske latinskoler i stedet for Erasmus af Rotterdams bog om samme emne (*De civilitate morum puerilium*). Dog blev det ikke den latinske udgave udarbejdet af Clemens Schade (1683-1765), rektor ved Vor Frues Skole i København, der fik betydning for værkets udbredelse i Norden, men den danske oversættelse fra 1755 foretaget af Marcus Borgen (1718-1790).¹⁵ Initiativet til den danske oversættelse kom fra Hans Peder Anchersen

515. Nye og solide bidrag til forskningen findes dog også, se f.eks. Mads Langballe Jensen: »Contests about Natural Law in Early Enlightenment Copenhagen«, *History of European Ideas* 42:8 (2016), s. 1027-1041 og Mads Langballe Jensen: »Libertas philosophandi and natural law in early eighteenth-century Denmark-Norway«, *Intellectual History Review* 2019, DOI: 10.1080/17496977.2019.1643601 (04.12.2021). Se også Kristian Mejrup: »Andreas Hojer (1690–1739) – The Standard-Bearer of Danish-Norwegian Pietism«, *Law and the Christian Tradition in Scandinavia. The Writings of Great Nordic Jurists*, red. Kjell Å Modeer og Helle Vogt, New York NY 2021, s. 180-195.

12 Se Knud Haakonssen: »The Law of Nature and Nations«, *Ludvig Holberg (1684-1754), Learning and Literature in the Nordic Enlightenment*, red. Knud Haakonssen og Sebastian Olden-Jørgensen, New York, NY 2017, s. 59-79, her s. 68-70.

13 Hojer stod sammen med kollegaer fra Vajsenhusadministrationen for en dansk oversættelse af en af August Hermann Franckes postiller, og dermed også pietismens prædiken- og bibellæsningspraksis, hvilket fremgår af dedikationen til kongen i *August Hermann Franckens Haand-Postill, eller Korte Prædikener paa Søndage og Helligdage*, København 1735.

14 Se nr. 298 på listen under libri in duodecimo 12mo, Bibliotheca Höjeriana, Catalogus Librorum, København 1740.

15 Clemens Schade: *De moribus liberali homine dignis libellus, sermone pariter latino et danico jussu regio scriptus* (...) Kort Anviisning til Maneerlige og Velanstændige Sæder, paa Latin og Dansk, efter Kongelig Allernaadigste Befaling, København 1741. Manuskriptet findes i det Kongelige Biblioteks håndskriftssamling. Se også Kristian Mejrup: »Guidelines and Christian principles for decorum. The Danish translation of Wohlanständige Sitten«, *Pietismus und Neuzeit* 45 (2021), s. 166-180.

(1700-1765), filolog og universitetsprofessor ved Københavns Universitet, som ligeledes havde været på studieophold i Halle, og som hævdede personligt at have kendt grundlæggeren af de franckeske stiftelser.¹⁶

Det lykkedes Andreas Hojer at gøre karriere under to konger, bl.a. som kongelig historiograf for Frederik IV (1722) og bibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek (1729).¹⁷ Ved Christian VI's tronbestigelse i 1730 mistede han for en stund sin position. I 1734 blev han dog kaldt tilbage til hovedstaden, hvor han blev udnævnt til professor i naturret ved Københavns Universitet og medlem af Vajsenhusadministrationen. Samme år flyttede Hojer med sin omfattende bogsamling ind i en embedsbolig på Det Kongelige Vajsenhus på Nytorv, hvor han boede og virkede på forskellige administrative poster indtil sin død i 1739.

Hans første møde med København havde været anderledes. I 1718 havde han udgivet en kort naturretslig afhandling på latin, hvori han argumenterede for, at et forbud mod incest burde opretholdes, men at det hverken kunne begrundes med naturloven eller den guddommelige lov. Det skulle derimod begrundes med *decorum*.¹⁸ Da de teologiske professorer i København – ved Ludvig Holbergs mellemkomst – hørte om denne tekst, som var udkommet i Tyskland, medførte det strid og opstand i hovedstaden. En af de teologiske professorer, Sjællands biskop Christen Worm (1672-1737), anmodede kongen om, at Hojer blev landsforvist. Hojer mente ikke selv, at han fremførte hverken nye eller kontroversielle ideer, men derimod blot tog del i en teoretisk diskussion, som på den tid udspillede sig i Helmstedt og i Halle.¹⁹ Hans formål var ikke at legitimere incestuøse ægteskaber eller usømmelig sex, derimod at korrigere principperne for lovforståelsen. Når man i Tredje Mosebog kapitel 18 læser om seksuelle forbud omfattende incest, homoseksualitet, sex med dyr og menstruerende kvinder – og i kapitel 20 om den dødsstraf, som deraf følger, er der ifølge Hojer ikke

16 Se Anchersens forord til den danske oversættelse: *En nyttig og Nødvendig Anviisning til Velanstændige Sæder, hvorledes Man bør forholde sig skikkelig, beskeeden, ordentlig og klogelig udi daglig Omgængelse med andre, paa Reyser, i Brev=Skrivning, og alle sine Forretningers og Handlingers Indrettelse*, København 1755. Oversættelsen er tilgængelig online via Det Kgl. Bibliotek, http://www5.kb.dk/e-mat/dod/130020734230_color.pdf (04.12.2021).

17 Harald Ilse: »Status 1729–1730, da Andreas Hojer satte skik på det Kongelige Bibliotek«, *Bibliotekshistorie* 5 (1999), s. 5–37.

18 Andreas Hojer: *Diagramma de nuptiis propinquorum iure divino non prohibitis*, Lemgow 1718. Afhandlingen er tilgængelig online via Det Kgl. Bibliotek, http://www.kb.dk/e-mat/dod/130021919951_color.pdf (set 18.01.2022).

19 Rørdam 1891, s. 404. Pedersen 1951, s. 69.

tale om guddommelig lov.²⁰ Forbud mod den slags skal ikke begrundes i bibelteksten, men moralsk, fordi den slags overtrædelser ganske enkelt ikke sømmer sig for anstændige mennesker, og endnu mindre for kristne borgere. Hojer fastholdt naturligvis forbud imod incest og usømmelig sex, men argumentationen for forbuddet var forskellig fra tidligere.²¹ I 1726, da striden formelt set var aftaget, omtalte Hojer sin afhandling i et brev til Johannes Fabricius.²²

I tiden omkring 1736 øvede Hojer en betydelig indflydelse på re-former af uddannelsesvæsenet. Allerede i 1725 havde han i forbindelse med forarbejdet til universitetsreformen af 1732 anmodet om at få ansvaret for det juridiske og medicinske fakultet.²³ Det blev dog først efter udnævnelsen som professor i naturret og som medlem af Vajsenhusadministrationen, at hans indflydelse slog igennem. Forordningen af 10. februar 1736, der indførte nye regler for eksamensformen ved det juridiske fakultet, var Hojers værk.²⁴ Samme år og i direkte forbindelse med forordningen udgav Hojer afhandlingen *Ideae Icti Danici*, som var en vejledning til studerende om, hvad jurastudiet ideelt set indebar og omfattede.²⁵ Ikke overraskende var naturretten et af de emner, han lagde vægt på. På Hojers tid bestod det teoretiske arbejde med naturretten i at sortere positive love, naturlige love og guddommelige love fra hinanden og afgøre, hvornår der var overensstemmelse mellem de forskellige kategorier. Emnet var tværfagligt og derfor fulgt og formet

20 Kapitel 4 og 5 i Hojers afhandling, som i alt er på syv kapitler, handler om 3 Mos kap. 18 og 20, og hvilken juridisk gyldighed disse bibelske forbud har. Hojer: *Diagramma*, s. 50-83.

21 Se Tine Reeh: »Et fromt forsvar mod bål og brand. Professor Jeremias Friedrich Reuss' indlæg i sagen om sodomisten Niels Nielsen«, *Teologien i historien, historien i teologien. Festskrift til professor Lauge O. Nielsen*, red. Carsten Selch Jensen og Christian Gottlieb, København 2016, s. 215-235. Tyge Krogh: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, København 2000, s. 158-190, her s. 171.

22 »Allein im Hauptwerk meine ich unwidertreiblich erwiesen zu haben, dass das Jus naturæ stricte sic dictum, so wenig als lex positiva universalis in sensu proprio hierin etwas disponiren, sondern die Gründe dieser Frage allein aus der doctrina honesti oder virtutis, den præceptis christianismi hypotheticis und der doctrina prudentiae publicæ et privatæ herzuleiten seyn.« Rørdam 1891, s. 403.

23 Rørdam 1898, s. 145.

24 Rørdam har påvist, at Hojers forarbejde af 21. december 1735 stort set er identisk med den officielle forordning. Rørdam 1902, s. 151-160.

25 Andreas Hojer: *Ideae Icti Danici, partem I: Disputatione Anniversaria Expositam Publico Eruditorum Examini*, København 1736. Den latinske tekst blev året efter oversat af Peder Sommer og udgivet på dansk: *Forestilling paa en Dansk Jurist*, København 1737 og 1744.

af både filosoffer, retslærde og teologer optaget af teoretiske overvejelser og spørgsmålet om, hvordan man sonderer mellem guddommelig, almengyldig og menneskelig lov.²⁶

I det andet kapitel af *Ideae Icti Danici*, som omhandler de guddommelige love, naturretten og den åbenbarede lov, foreslog Hojer i kapitlets sidste note bøger til videre læsning. Blandt anbefalingerne var *De officio hominis et civis juxta legem naturalem* (1673) af den tyske jurist og naturretstænkner Samuel Pufendorf (1632-1694) i Jean Beyberacs anoterede franske udgave. Denne information fra Hojer blev siden taknemmeligt omtalt i forordet til den danske oversættelse af Pufendorfs værk fra 1742. Oversættelsen udkom på Vajsenhusets forlag under titlen *Et Menniskes og en Borgers Pligter efter Naturens Lov, beskrevne i det latinske Sprog*, og oversætteren og udgiveren, Christian Holmfred Bugman, hyldede i forordet både Vajsenhuset og Andreas Hojer.²⁷

Lov som pligter

Pufendorfs værk slog igennem, fordi det formåede at sammenfatte naturretstænkningen i begrebet pligt. Mennesket blev opfattet som et socialt og fornuftigt individ underlagt tre forpligtelser mod Gud, sig selv og næsten. Pligterne har forskellige ophav, hvilket gør det muligt at sonde mellem forskellige kategorier af love. Naturens lov erkendes med fornuften; de menneskelige love, også kaldet positive love, forudsætter, at en konge erklærer dem for gældende. De er virksomme i kraft af dennes myndighed. Gode love vidner om den retfærdige lovgivers dømmekraft. Men kan positive love opnå almengyldig status? I princippet kan en positiv og en naturlig lov være en lov om samme emne. Forskellen består i, hvorfra man henter princippernes hjemmel. Bekendtgøres de fra prædikestolen eller med henvisning til Skriften, kan de forbindes med guddommelig lov, hvis krav om almengyldighed er absolut. Erklæres de for gyldige af lovgiveren på baggrund af sociale og fornuftige principper, så gælder de som en almindelig lov, hvis krav om almengyldighed er begrænset. Autoriteteten i den positive lov beror

26 Se f.eks. den danske oversættelse af Buddeus' trebindsværk om moralteologi, hvor bind to indeholder en jurisprudens. Johann Franz Buddeus: *Den anden part af Johannis Francisci Buddei, Collegio Theologico-morale; eller Gudelig Lærdom om Gode Gerninger og Sæder, indeholdende den Gudelige Lov=Klogskab, Juris prudentiam divinam, oversat af et Manuscript i Dansk, og til Trykken befordret og bekostet af H. Höjer*, København 1740.

27 Se forordet til Samuel Pufendorf: *Et Menniskes og en Borgers Pligter efter Naturens Lov, beskrevne i det latinske Sprog*, København 1742.

ganske enkelt på en anden autoritet end den absolutte autoritet i naturen og den guddommelige lov. Den ene skrives på papir, den anden ridses på tavler af sten og i menneskehjerter.

I den progressive naturretstænkning lå tyngden mere på åbenbaringen end på Skriften, mere på internaliseringen i menneskehjertet end på stentavlens objektive vægt. Nok var naturens lov skrevet ind i alle mennesker, men i syndefaldet havde den menneskelige erkendelse lidt skibbrud. Derfor skulle loven siden åbenbares, først for Moses på Sinaj på tavler af sten, siden i Kristus, som opfyldte loven og genindskrev den i det kristne menneskes hjerte. Det var denne kærlighedslov, der uden at tvinge forpligtede det kristne menneske.

Et spørgsmål, der delte vandene og skabte en konservativ og en progressiv fløj, var, om naturretten kunne eksistere uden Gud. Sagen var af stor betydning, for hvis love med almengyldighed kunne gøres gældende uden teologisk og metafysisk hjemmel, så kunne grundlæggende principper sikres uafhængigt af teologiske og konfessionelle uenigheder og uden fare for religionskrig. I tilslutning til Pufendorf hørte Hojer til dem, der fastholdt, at naturretten ville gælde, selv hvis Gud ikke fandtes. Synspunktet indebar, at den menneskelige fornuft fik en ny rolle som autoritet. Naturretten blev ikke frakoblet teologien, men fra at være et metafysisk spørgsmål om Gud som højeste garant for almengyldige principper blev det kristne menneske selv forpligtet som retsgyldig og moralsk målestok. Det er netop det skelsættende ved Pufendorfs begreb om pligt. I forordet til førømtalte bog kommer det til udtryk ved, at moralteologien adskilles fra den del af teologien, der omfatter troslære, dogmer og doktriner.²⁸

Vi ser her et eksempel på, hvordan moralteologien i naturretstænkningen overtager pladsen for dogmatiske begreber om guddommelig lov. Moralloven i mennesket får således status som guddommelig lov, men i relativ og ikke absolut forstand. Moralloven er nemlig investeret

28 »Menniskenes Pligter, og de Regler om det[,] som de her paa Jorden ere pligtige som sømmeligt eller usømmeligt at gøre eller lade, flyde aabenbare af 3. store [sic] Kilder, nemlig af Fornuftens Lys, af de Borgerlige Love, og af den Guddommelige Aabenbarelse. Af den 1ste Kilde flyde Menniskets almindeligste Pligter, i særdeleshed de som gøre det beqvemt til at leve i Fællesskab med andre Mennisker. Af den 2den flyde de Pligter som Mennisket paaligger saa viit som det er en Undersaat af en eller anden Staat. Af den 3die flyder en Christens Pligter, som en Christen betragtet. Deraf udspringe 3de besynderlige Videnskaber, nemlig den Naturlige Ret, som alle Mennisker have fælles; den Borgerlige Ret, som er eller kand være foranderlig i en hver Staat; og den Moralske Theologie, saaledes kaldet til at gøre Forskiel paa den Part af Theologien, i hvilken Lærdommene om de Ting vi bør troe afhandler.« Pufendorf, *Pligter*, Auctoris Fortale §1.

i subjektet og ikke i abstrakte doktriner. På den måde flyttes autoriteten fra teoretisk system til konkret aktør, fra ideen om Gud til en borger med sociale forpligtelser. Her begynder man at kunne ane forbindelsen mellem naturretstænkning og konfirmandundervisning. Teologien skulle ud af systemerne og ind i og manifestere sig i den kristne borger til gavn for Gud, konge og fædreland.

Forpligtende konfirmandundervisning

Erik Pontoppidans berømte grundbog for konfirmandundervisning, *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737), er inddelt i fire hoveddele, som tilsammen udgør bogens 759 kateketiske spørgsmål og svar.²⁹ I første hoveddel defineres lovebegrebet, som både er teologisk, moralsk og naturretsligt. Første hoveddel indledes med overvejelser om Biblen (spørgsmål 1-28), som i sig selv er et omfattende emne, hvorfor katekismen er et hjælperedskab til at skabe overblik (spørgsmål 28-38). Katekismen består af fem dele: de ti bud, trosartiklerne, fadervor, dåb og nadver. Den korte udgave af katekismens indhold sammenfatter Pontoppidan i distinktionen lov og evangelium. Lov omfatter katekismens første del, evangelium de fire sidste (spørgsmål 38). Pontoppidans grundbog for konfirmandundervisning fungerer som en harmonika. Det ene øjeblik trækkes emnets indhold ud i videste omfang, og i næste nu trykkes det sammen, så det omfattende materiale kan sammenfattes i et enkelt ord eller sætning. I denne første indledende definition af, hvad lov er, er lov ganske enkelt det samme som katekismens første del, nemlig de ti bud. Men denne definition nuanceres, og Pontoppidan trækker harmonikaen helt ud for at vise, hvor omfattende lovebegrebet er. Emnet optager således de følgende spørgsmål: 39-328.

Pontoppidan indleder med lovopfattelsen i Gammel Testamente. Her findes tre slags love: »Den ceremonialske Kirkelov«, »Den verdslige Politie= og Regierings=Lov« og »Den Moralske eller almindelige Kierligheds og Levned's Lov« (spørgsmål 39). Den ceremonielle kirkelov og den politiske lov gælder ikke længere, og kristne mennesker er på ingen måder forpligtet af disse. Derimod står den tredje lov sta-

29 Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed udi en eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo*, København 1770 [første udgave fra 1737]. For flere referencer og interessante perspektiver på dette værk, se bidrag fra Sasja Emilie Mathiasen Stopa: »A communion of saints? Reincorporating sinners into the created order of eighteenth-century Denmark through catechetical practice« og Kurt E. Larsen: »Pontoppidan versus Spener: No 'better times' but more personal piety within the national Church«, *Pietismus und Neuzeit* 45 (2021), s. 84-116 og s.117-142.

digvæk ved magt. Den kaldes både for moralsk, almindelig, en kærligheds- og en levnedsløve. Harmonikaen kommer os til hjælp, og sammenfattende siger Pontoppidan om denne lov, samt med henvisning til Rom 2,15, at der er tale om naturens lov, som Gud har skrevet ind i menneskets hjerte.³⁰

Ved at forbinde et gammeltestamentligt moralbegreb med et nyttestamentligt skriftsted understøttes en lovs aktualitet og universalitet.³¹ Pontoppidan får ovenikøbet påpeget, at denne gyldige moral- og naturretslov er grundet på Guds herlige og retfærdige natur, og at den indeholder Guds vilje til alle mennesker til alle tider. Ligeledes – understreget i en sløset relativsætning – er denne lov ensbetydende med kærlighed mod Gud, sig selv og næsten. Samme lov er indskrevet i menneskets hjerte og åbenbaret på stentavler. På denne måde sluttes ringen, og vi er tilbage ved første definition af loven som de ti bud. Harmonikaeffekten tillader således Pontoppidan at gå fra først at definere lov som de ti bud, dernæst at tale om den gyldige lov som en naturens lov, der forpligter mennesket over for Gud, sig selv og næsten. Denne naturens lov bestemmes endvidere dobbelt ved både at være skrevet ind i menneskets hjerte og åbenbaret på tavler af sten (spørgsmål 43-44). Dog er det ikke alene de ti bud, der i det følgende afsnit er den dominerende metafor. Buddene er tænkt sammen med de tre kærlighedsforpligtelser, som Pontoppidan fordeler på de to lovtavler. Første tavle, som omfatter de tre første bud, beskriver kærlighedsforpligtelsen mod Gud (spørgsmål 55: »Hvad er Summen af den første Tavle?« – »Kierlighed til Gud, som lærer mig al min Pligt mod Ham«). Anden tavle, som omfatter de syv sidste bud, omfatter kærlighedsforpligtelsen mod sig selv og næsten.³²

Det, vi her ser, er en kombination af kateketisk teologi og moderne naturretstænkning. Pontoppidan kombinerer de bibelske stentavler, som billeder på den guddommelige lov, med det naturretslige begreb om sociale forpligtelser mod Gud, sig selv og næsten i stil med Pufendorfs

30 [spørgsmål 42] »Staaer da den Moralske eller almindelige Kierligheds Lov ey heller længere ved Magt?

-- Jo visselig, thi denne Lov grunder sig paa Guds herlige og retfærdige Natur, og altsaa indeholder Guds uforanderlige og bestandige Villie til alle Mennisker i alle Tider, som er Kierlighed imod Gud, sig selv og Næsten.

[spørgsmål 43] Hvorledes har Gud aabenbaret denne sin Lov og bestandige Villie?

-- Hand har ved Skabelsen indskrevet den i alle Mennisker, og allsaa kaldes den Naturens Lov. Rom. 2,15.« Pontoppidan 1770, s. 9-10.

31 Johann Georg Walch: »Gesetz«, *Philosophisches Lexicon*, Leipzig 1726, s. 1238-1240.

32 Pontoppidan 1770, s. 11-13 og 33-79.

pligtbegreb. Både hos Pufendorf og Pontoppidan lægges vægten på moralteologien frem for abstrakte teologiske doktriner. Det er ikke så meget et overordnet trossystem over os, som det er loven inde i os. Lovens budskab skal genlyde, gælde og resonere i hvert enkelt menneske, og ordet katekese kommer af det græske ord for ekko (ἠχός).

En sammenfatning er på sin plads. Af de tre love, der introduceres i første del af Pontoppidans katekismeforklaring, er kun én slags endnu gældende, nemlig den moralske lov. Den defineres efterfølgende ganske flydende mellem naturretslige bestemmelser som gældende lov (*ius positivum*), naturens lov (*ius naturale*), guddommelig lov (*ius divinum*) og guddommelig åbenbaret lov (*ius divinum positivum*). Den lov, konfirmanderne skal lære om, rummer således lidt af det hele. Loven er guddommelig indstiftet, indskrevet i menneskenaturen, åbenbaret i Skriften og moralsk anvendelig som forpligtelser over for Gud, sig selv og andre. Sammenblandingen overskrider en streng luthersk adskillelse af lov og evangelium. Loven hos Pontoppidan såvel som hos Pufendorf er blevet til pligt. Loven kan ikke påtvinges, men den nøder, fordi Kristi kærlighed tvinger. Hvis forvirringen synes stor, så lad Pontoppidans konfirmand komme os til hjælp med opklarende spørgsmål:

(Spg 51) »Hvorledes skal jeg forstaae dette, som synes mig underligt?

– Merk da disse to Ting. En troende Christen er fri fra Lovens Forbandelse og Lovens Tvang, men ey fra Lovens Lydighed, det er, hand gjør, just hvad Loven kræver, dog ey af Lovens Tvang og Forbandelses Frygt, men fordi Christi Kierlighed tvinger ham dertil, og naar hand, imod sin Villie, af Skrøbelighed forseer sig, da rammer Lovens Forbandelse ham aldeles ey, fordi hand er i Christo. Rom 8,1.

(Spg 52) Er Loven tilfreds med udvortes Gierninger?

– Ney, Loven er aandelig, og kræver det gandske Menniske med Legem, Siel, Sind, Begierlighed og al Kraft.«

Åndeliggørelsen og inderliggørelsen af den guddommelige lov kræver det hele menneske i bytte. På hver deres måde og på hver deres fagområde udtrykker Erik Pontoppidan og Andreas Hojer samme pointe. En pointe, der består i, at lovens grund og legitimitet beror på det moralske og kristne menneske frem for på et abstrakt guddommeligt system.

Sammenfatning

I min værkstedsberetning har jeg villet vise en sammenhæng mellem fromhed og oplysning i reformarbejdet, der blev lanceret i forbindelse med 1736-fejringen af reformationens indførelse i Danmark og Norge. Selv uden en højere læreanstalt var Vajsenhuset på Nytorv et sted, der stræbte efter at udbrede fromhed og oplysning. Det gjaldt både for de bøger, der blev oversat, produceret og solgt fra Vajsenhuset, og for de personer, som repræsenterede den tyske pietisme i Norden. Selvom flere af reformplanerne fra 1730'erne først slog igennem senere i århundredet og, som Ingrid Markussen har observeret, under andre overskrifter end pietisme, så genfinder man både fromhed og oplysning i bestræbelserne og teksterne fra 1730'erne. Ved at knytte an til Pufendorfs pligtbegreb har jeg villet vise en sammenhæng mellem Andreas Hojers naturretstænkning og Erik Pontoppidans lovdefinition i katekismeforklaringen. Pontoppidan anvender ikke selv lovtekniske og latinske betegnelser, men hans omfattende og plastiske lovbegreb ender med at lægge vægten samme sted som Pufendorf og Hojer. Den guddommelige lov gælder som morallov. Den er ikke frakoblet metafysisk autoritet, men den virker, fordi den forpligter mennesket i dets selvforhold, forhold til andre og forhold til Gud.